

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.4.05

Л. В. БАРЗЕНКОВА-М'ЯСНИКОВА

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ

Стаття присвячена розгляду явища корупції як соціальної проблеми з точки зору класичної та неklasичної соціологічної теорії, а також у контексті теорії соціального капіталу з метою подальшого вивчення природи цього явища. Концепт соціального капіталу дає змогу описати корупцію як практики використання неформальних відносин та створення замкнутих соціальних мереж, що забезпечують доступ або перерозподіл дефіцитних ресурсів на користь членів цих мереж. За наявності зовнішньо схожих із соціальним капіталом ознак корупція є за своєю суттю його спотвореною формою, що дає змогу кваліфікувати її як “квзікапітал”.

Ключові слова: дефіцит ресурсів, довіра, квзікапітал, корупція, соціальний капітал, соціальні мережі, недовіра до влади.

Згідно з дослідженням “Індекс сприйняття корупції 2013 року” Transparency International, Україна – найкорумпованіша країна в Європі (144-те місце в рейтингу 177 країн). Корупційні практики підривають довіру до соціальних інститутів, вибудовують систему паразитуючих посередницьких структур між суспільством і державою і, що не менш важливо, стають умовою зміни, заміщення соціальних регуляторів.

Корупція загальноновизнана як соціальна небезпека, як індикатор соціальної деградації суспільства, як свідчення неефективності державної системи. Але, досліджуючи корупцію, найчастіше відзначають витрати, пов'язані з відносинами між суспільством і державою. Корупція виступає не стільки як економічна й навіть політико-правова проблема, скільки проблема соціальна, пов'язана з тим, що корупційні практики в багатьох секторах суспільного життя витісняють легальні.

В Енергодарі майже половина (47,5%) городян вважає проблему корупції в управлінні містом однією з найбільш важливих. У рейтингу важливості проблем корупція посідає п'яте місце (як і в Запоріжжі) після проблем злочинності та охорони правопорядку, будівництва житла, допомоги інвалідам та іншим малозабезпеченим верствам населення, забруднення навколишнього середовища.

Соціологічна думка сформувала певну базу дослідження корупції як явища неорганічного, патологічного, пов'язаного з процесами соціальної деградації й дисфункціональності соціальних інститутів. Багато уваги при-

діляли в своїх працях проблемам корупції Л. Багрій-Шахматов, О. Барановський, С. Барсукова, А. Бова, Г. Белоусов, Я. Кузьмінов, Т. Кошечкіна, М. Мельник, В. Сергієнко, А. Полезе, А. Портнов, І. Попова, Р. Ривкіна та ін. Але слід вказати на необхідність аналізу соціальних характеристик корупції, тих сфер суспільного життя, які не охоплені правовою сферою, але їх можна описати за допомогою такої теорії, як соціальний капітал.

Мета статті – надати інтерпретацію явища корупції як соціальної проблеми за допомогою теорії соціального капіталу для подальшого вивчення її природи.

Сучасне наукове дослідження явища корупції спирається на теоретичну базу, сформовану класичною та некласичною соціологією. Класична соціологічна традиція ще не виходить на розуміння корупції як самостійної теоретичної проблеми. Основним “антикорупційним” положенням можна вважати концепцію соціальної аномії Е. Дюркгейма, в яку включається не тільки зниження авторитету та неефективність соціальних норм, невіра індивіда в інституційний порядок, а й те, що можна описати як розрив системи органічної солідарності [5]. Згідно з Е. Дюркгеймом, сучасне суспільство будується на поділі праці. Корупція в цій схемі виступає паразитуючим, патологічним явищем, що використовує недоліки і упущення правової, політичної та економічної систем. З корупцією можна пов’язати діяльність груп, які керуються мотивами незаконної наживи, груп за соціальними якостями несучасних, пов’язаних із соціально-профільним статусом, з тим, що посада та монополія на ресурси створюють систему соціальної залежності – підпорядкування.

Корупція виступає як невластиве сучасному суспільству явище, неусунене у громадських структурах, як результат соціальної аномії та “інтоксикації” суспільного організму незаконними, нелегітимними угодами. Подолання корупційних схем, якщо дотримуватися логіки Е. Дюркгейма, полягає в підвищенні ефективності соціальних норм та інституційної довіри, злагодженості поділу праці й виконання державними структурами правових і соціальних зобов’язань перед суспільством.

У підході представників структурно-функціонального аналізу (Р. Мертон, Т. Парсонс) є положення про антиномію партикулярних і універсальних норм, про шляхи інтеграції соціальних груп у суспільне життя та впливу на рівень відхилення від норм і отримання незаконних соціальних переваг є інноваційним і розширює сферу дослідження корупції. Згідно із цією концепцією, суспільство перебуває в стані нерівноваги, якщо інтегруючі норми ослаблені або діють декларативно, як і соціальні інститути, показують високий ступінь дисфункціональності, заміщення явних функцій латентними, які пов’язані з використанням інституційних ресурсів для задоволення інтересів певних груп. Структурно-функціональний аналіз дає опис корупції з погляду функціональності, того, які функції виконує і які суспільні запити задовольняє корупція [10].

У розумінні корупційних практик важливими є два моменти: дефіцит інституційних ресурсів і взаємне надання послуг. Вважаючи, що корупційні

практики діють у суспільстві на рівні групової інтеракції, структуралісти доходять висновку про необхідність замикання й зосередження дослідницьких зусиль на розгляді діяльності державних структур, які більшою мірою, згідно з Р. Мертоном, характеризуються як структури замкнутої дії. Будучи прихильником обговорення корупції як розбіжності між соціально визначеними цілями й прийнятними засобами їх досягнення, він визначає позначення корупційних практик як практик, що мають мотиви та цілком легальні цілі, але використовують для цього нелегальні способи реалізації [9].

Таким чином, класична та сучасна соціологічна думка виділяє три основних моменти в розумінні корупції: по-перше, як певних моделей поведінки, які мають зумовленість у ненормальних формах поділу праці, виникнення опосередковуючих надлишкових ланок; по-друге, у дефіциті або присвоєнні інституційних ресурсів у ситуації дисфункціональності соціальних інститутів; по-третє, у використанні нелегальних практик для досягнення визнаних у суспільстві легітимних цілей.

Некласична соціологічна думка розглядає корупційні практики в контексті діяльнісного підходу. Згідно з П. Бурдьє, корупція не субстанціональна, а є конфігурацією відносин між індивідуальними й колективними акторами. Оскільки люди мають різні інтереси в соціальних полях, то й корупція набуває різноманітних форм. Але основним є те, що корупція – це конкретна боротьба між агентами, механізм капіталізації не тільки легітимних, а й не легітимних засобів. П. Бурдьє, говорячи про механізми функціонування й збільшення неформального соціального капіталу, тлумачить корупційні практики як поведінкові моделі, що породжені відносинами соціальної залежності та монополізмом на певні соціальні блага на основі посадового статусу й мають наслідком соціальну дезінтеграцію суспільного життя [1; 2].

Розглядаючи корупцію вв контексті соціальної взаємодії, Е. Гідденс вважає, що корупція стає ресурсом, який збільшується, помножується. Таким чином, можна говорити про структуру корупції, модифікацію існуючих соціальних характеристик через механізми корупційної дії [3, с. 89].

Багато науковців приділяють увагу вивченню причин та умов виникнення корупції в посткомуністичних країнах. Так, І. Діскін звертає увагу на те, що корупція породжується макросоціальним середовищем, в якому панує неформальний соціальний капітал. Виникнення корупції як захисного механізму є наслідком дефіциту довіри в суспільстві, невпевненості в майбутньому вважає П. Штомпка. Корупція, на його думку, забезпечує помилкове відчуття впорядкованості та передбачуваності, відчуття контролю над хаосом навколишнього світу, стимуляції дій інших у потрібному напрямі (хабара особам, які приймають рішення, подарунки лікарям, учителям) [13].

Вивченню корупційних практик у системі соціальних позицій населення російського суспільства як поведінкових моделей, орієнтованих на придбання незаконних пільг і преференцій, отримання посадової ренти, нелегітимне присвоєння інституційних ресурсів, присвячена праця В. О. Сергієнко [12].

У розмаїтті підходів до вивчення корупції виявляється багатогранність проблеми. Корупція багатоліка. Вона наявна в багатьох суспільствах, але її

масштаби, форми прояву, роль і вплив різні. Незважаючи на відмінності в підходах, визначеннях, оцінках, існують певні характеристики, які констатують усі науковці. Корупція – це, насамперед, відносини, в яких одна зі сторін неодмінно є представником влади. З іншого боку, йому протистоїть суб'єкт, зацікавлений в отриманні певних послуг (благ тощо). Отже, це відносини обміну як різновид соціальних відносин. Як слушно зазначає А. Полезе, важливо відрізнити дії, які можуть завдати шкоди державі, від тих, які допомагають людям вижити в умовах відсутності держави [11, с. 53].

Соціальні відносини між людьми є не просто компонентами соціальної структури суспільства, вони мають свою вагу, своє значення; їх можна розглядати як ресурси і для осіб, які беруть участь у взаємодії, і для суспільства загалом. Саме для визначення та опису цих ресурсів з кінця 1970-х рр. у зарубіжній (англо-американської) соціології розпочали використовувати метафору “social capital”, яка була висунута з метою пошуку доповнення, необхідного для оптимального функціонування “фізичного” й “людського” капіталів.

На сьогодні існує безліч дефініцій соціального капіталу за відсутності єдиного конвенційного визначення. О. Демків і В. Радаєв наводять такі визначення соціального капіталу [4; 14]:

- “клей”, що дає змогу мобілізувати додаткові ресурси людських відносин на основі довіри людей одне одного (М. Пелдем);
- ресурси, які агенти отримують із специфічних соціальних структур і використовують, виходячи із своїх інтересів (У. Бейкер);
- сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мереж зв'язків, більш або менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства й визнання (П. Бурдьє);
- дружні контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, завдяки яким можна використовувати свій фінансовий і людський капітал (Р. Барт);
- здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства в певній соціальній мережі або більш широкій соціальній структурі (А. Портес);
- сукупність відносин, які пов'язані з очікуваннями того, що інші агенти будуть виконувати свої зобов'язання без застосування санкцій (В. Радаєв).

Основа соціального капіталу становлять належність до групи й внутрішньогрупова довіра. Відмінна ознака соціального капіталу, згідно з Дж. Коулменом, полягає в тому, що він “включений у структуру відносин між індивідами й не зосереджений безпосередньо в них або засобах виробництва”, тобто фізично невідчутний [8].

Соціальний капітал визначається такими властивостями, як здатність до обміну цього ресурсу на різні блага (ліквідність) та конвертація. Індивідуальний соціальний капітал може бути представлений як ресурси, які суб'єкт використовує, мобілізуючи свої соціальні зв'язки. Через особисту соціальну мережу суб'єкт отримує доступ до ресурсів, що перебувають у

зв'язках; бере участь у колективних соціальних діях; стає частиною певних соціальних практик і водночас створює ці соціальні практики.

Для характеристики групового соціального капіталу слід аналізувати соціальні мережі, в основі яких лежать певні цінності, норми, стан довіри, що склалися в суспільстві. Але соціальні мережі включають у себе не тільки цінності та ідеали, а й антицінності та антиідеали (тобто те, що протиставляється цінностям і ідеалам, суперечить їм).

У зв'язку із цим у контексті теорії соціального капіталу виникає необхідність розглянути явище корупції. Вивчення поняття “соціальний капітал” є важливим для осмислення тих процесів, які відбуваються в нашій країні останнім часом. У суспільстві перехідного періоду, де інституціональні форми обміну й довіри порушені або не сформувалися, обіг соціального капіталу здійснюється, оминаючи нормативні системи, і переходить у неформальну сферу. Соціальний капітал компенсує нормативний вакуум, але при цьому набуває негативні, спотворені форми, що порушують його соціальну, суспільну природу.

Під корупцією розуміється комплекс явищ, пов'язаних з використанням чиновниками свого службового становища для отримання особистої вигоди. Корупція – політична складова, яка стосується влади. Соціальний капітал тут має негативний характер, що дає нам змогу визначити його як квазікапітал, оскільки при деякій схожості ознак із соціальним капіталом у ньому відсутнє головне – суспільне благо.

Ще Н. Маккіавеллі визначав корупцію як використання публічних можливостей у приватних інтересах. Корупція – це поведінка, яка відхиляється від формальних обов'язків, пов'язаних з державною посадою, з особистих (сім'я, найближче оточення), фінансових, а також статусних мотивів. Корупція включає в себе таку поведінку, як хабарництво (використання заохочення з метою змінити рішення офіційної особи, чий статус заснований на суспільній довірі), непотизм (забезпечення патронажу приватним особам, виходячи з аскриптивних, а не меритократичних мотивів); розтрата (незаконне привласнення державних ресурсів для особистих цілей). Це практики, націлені на мінімізацію соціальних зусиль шляхом налагодження неформальних соціальних контактів у сфері споживання суспільних благ і послуг. У цьому випадку корупція є спосіб “змащування” державного механізму, що неадекватно працює, своєрідна “мімікрія” неформальних відносин, у суспільстві.

Високий рівень неформальних відносин у радянському і пострадянському соціумі багато в чому визначив сучасний стан соціально-економічних процесів, оскільки мережі неформальних зв'язків є основою таких процесів. Наслідком зазначеної обставини є те, що соціальний капітал вельми значущим ресурсом розвитку неформальної економіки. Жителі України активно використовують соціальні мережі для вирішення повсякденних проблем, вони є одним з механізмів адаптації в нинішніх умовах. Наприклад, значна частина росіян, опитаних під час дослідження, зазвичай звертається по фінансову підтримку або в пошуках роботи до неформальних мереж [6]. До-

слідниками виявлено три основних форми включеності в соціальні мережі: 1) включеність у мережі повсякденних контактів і підтримки; 2) включеність в інституціоналізовані мережі; 3) наявність зв'язків як особливої форми мереж, що забезпечують доступ до найбільш дефіцитних і високоефективних видів ресурсів (Н. Тихонова Проект “Росія, що змінюється: формування нової системи стратифікації”). Цікаві результати отримані в тій частині дослідження, що стосується наявності “зв'язків”. Саме ця форма включеності в соціальні мережі продемонструвала високу кореляцію і з реальним рівнем життя та його динамікою, і зі зростанням економічного капіталу учасників. Водночас включеність у соціальні мережі не може ефективно замінити економічний ресурс і не зможе протягом багатьох років існувати без нього.

За результатами дослідження, проведеного фондом “Ліберальна місія” під керівництвом В. Клямкина, 41% респондентів вважають, що чиновник не відповідає за прийняті рішення ні перед державою, ні перед громадянами, керуючись у своїй діяльності особистим інтересом.

За результатами нашого дослідження, на запитання: “Чи вважаєте Ви, що Ваш депутат у міськраді представляє й відстоює Ваші права?” – негативно відповіли 59,3% городян. На інше запитання: “Чиїми інтересами, на Ваш погляд, міська влада, насамперед, керується у своїй діяльності?” – 64,4% опитаних обрали варіант “своїми власними”. Найбільш впливовою силою в місті, на думку опитаних, є мафія (53,8%) [7].

З недовіри до “безособових” інституцій (суду, медицини, податкової служби) народжується віра в рятівну роль хабара, а ще краще – особистого знайомства. Вимушеність підношень і невіра в те, що без них проблему будуть вирішувати, – лейтмотив більшості відповідей на відкрите запитання про оцінку хабарів офіційним особам, від яких залежало вирішення особистих проблем. І в основі всіх відповідей – недовіра до влади.

Стихийне, природне формування соціального капіталу в локальних, замкнених групах і спільнотах призводить до того, що тут капітал в основному й функціонує, тобто має обмежений радіус дії. Ця обставина є підґрунтям для виникнення так званих негативних форм соціального капіталу (квазікапіталу) у вигляді корупції, мафії, корпоративізму.

Дефіцит довіри є однією з найбільш значущих причин соціальної напруженості, розмивання соціальних мереж і зниження “ресурсності” соціального капіталу. Найбільш важливий для примноження соціального капіталу ресурс – це не гроші, а довіра, обов'язковість, відносини між індивідуумами й групами, почуття спільноти, причетності.

Дефіцит соціального капіталу завдає суспільству і його благополуччю економічної, визначеної в конкретних цифрах шкоди. Основною функцією соціального капіталу в системі взаємодії є забезпечення доступу суб'єктів до різноманітних за типом благ і цінностей, що зумовлює зниження рівня соціальної напруженості.

Висновки. Україні як державі не дають можливості розвиватися корупція, некомпетентність перших осіб держави та пасивність самих українців.

нців. Це трійка відповідей-лідерів за результатами опитування Незалежного бюро новин “Що є головною проблемою для України”, в якому взяли участь понад 11 тис. осіб у липні – серпні 2013 р.

Корупцію в контексті соціологічного знання розуміють як наслідок соціальної аномії, дисфункціональності соціальних інститутів і слабкості соціально-інтегруючих цінностей, а також пов’язують з реальною розбіжністю між існуючими заявленими цілями й нелегальними способами їх досягнення.

Соціальна структура українського суспільства сегментована, поділена на паралельні соціальні світи, що послаблює дію інтегруючих цінностей і формування загальнозначущих інтересів. В цих умовах домінує боротьба за зміцнення соціальних позицій на основі доступу до соціальних і владних ресурсів. В умовах низької інституційної довіри й домінування неформальних соціальних зв’язків розвиток і зміцнення корупційних практик як поведінкових моделей пов’язані, з одного боку, з “тиском” держави на рівні розподілу соціальних благ; з іншого боку, соціального мікросередовища, в якому відносини взаємозалежності замінюються відносинами взаємовигоди. Корупційні практики в суспільстві включені в систему соціальних відносин, що пов’язано з експлуатацією неформальних зв’язків, спотворенням соціального капіталу суспільства.

Найпоширенішими формами негативного соціального капіталу є корупція, клани, кумівство, які не мають стосунку до громадянського суспільства, тому кваліфіковані як квазікапітали. У квазікапіталі відбувається накопичення ресурсів, виникають мережі, виробляються й функціонують конвенціональні норми, є довіра, але в зміненій формі – вимушена довіра, тобто є зовнішні ознаки соціального капіталу, але його існування має дисфункціональні наслідки як для суспільства, так і для позитивної форми соціального капіталу. Квазікапітал виникає в замкнутих соціальних мережах, які формуються в тих сферах, де є дефіцит ресурсів, явища відчуження, соціального конфлікту, і є одним із способів подолання цих проблем, але не на користь суспільного блага, а тільки однієї замкнутої мережі, локальної соціальної групи або спільноті, де він виникає, де накопичення квазікапіталу відбувається через механізми перерозподілу накопичених суспільством ресурсів і, таким чином, збагачення невеликої групи через пограбування всього суспільства.

Список використаної літератури

1. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – Москва, 1993.
2. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые. – Санкт-Петербург, 2004.
3. Гидденс Э. Устройство общества / Э. Гидденс. – Москва, 2003.
4. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
5. Дюркгейм Э. О разделении труда / Э. Дюркгейм. – Москва, 1998.
6. Епанчинцев А. О. Социальный капитал в западных и российских социокультурных системах : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.06 / А. О. Епанчинцев. – Ростов-на-Дону, 2005.
7. Катаев С. Л. Социокультурный капитал города / С. Л. Катаев, Л. В. Барзенкова-Мясникова. – Запорожье : КПУ, 2012. – 158 с.

8. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
9. Мертон Р. Избранные социологические труды / Р. Мертон. – Москва, 1993.
10. Парсонс Т. О системе современных обществ / Т. Парсонс. – Москва, 1998.
11. Полезе А. Исследование различной природы незаконных трансакций в Украине / А. Полезе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 52–70.
12. Сергиенко В. О. Коррупционные практики в российском обществе: влияние и включенность в социальные позиции населения : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / В. О. Сергиенко. – Ростов-на-Дону, 2013.
13. Фрейк Н. П. Штомпка “Доверие: социологическая теория”: Реферат / Н. Фрейк // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 30–41.
14. Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / под ред. В. Радаева. – Москва : РОССПЭН, 2002.

Статья надійшла до редакції 06.08.2014.

Барзенкова-Мясникова Л. В. Концепция социального капитала как теоретическая основа для изучения коррупции

Статья посвящена рассмотрению явления коррупции как социальной проблемы с точки зрения классической и неклассической социологической теории, а также в контексте теории социального капитала с целью дальнейшего изучения природы этого явления. Концепт социального капитала позволяет описать коррупцию как практики использования неформальных отношений и создания замкнутых социальных сетей, которые обеспечивают доступ или перераспределение дефицитных ресурсов в пользу членов этих сетей. При наличии внешне схожих с социальным капиталом признаков, коррупция является по своей сути его извращенной формой, что позволяет квалифицировать ее как “квазикапитал”.

Ключевые слова: дефицит ресурсов, доверие, квазикапитал, коррупция, социальный капитал, социальные сети, недоверие к власти.

Barzenkova-Myasnikova L. The Concept of Social Capital as a Theoretical Basis for the Study of Corruption

The article considers the phenomenon of corruption as a social problem from the point of view of classical and non-classical sociological theory, as well as in the context of the theory of social capital for the further exploration of the nature of this phenomenon.

Corruption is presented not so much as an economic and even political-legal issue but a social problem related to the fact that corrupt practices in lots of sectors of public life displace legal practices.

Sociological thought has formed the groundwork in the study of corruption as a phenomenon inorganic, pathological, associated with processes of social degradation and the dysfunction of social institutions.

Social capital is the composite of the actual or potential resources that are associated with the presence of strong network ties, more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition.

In a society of transition period, where the institutional forms of exchange and trust are violated or are not formed, the circulation of social capital is made by bypassing regulatory systems and flows in the informal sector. Social capital compensates normative vacuum, but in addition obtains negative, distorted forms, that are disturbing social and public nature.

The concept of social capital allows us to describe corruption as the practice of using unformal relations and the creation of closed social networks that provide an access or redistribution of scarce resources in favor of the members of these networks. Having externally similar to the social capital characteristics, corruption is quintessential its converted form that allows you to qualify it as the “quasi equity”.

Key words: lack of resources, trust, quasi equity, corruption, social capital, social networks, distrust of the government.